

Ilona Kulak

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4229-6087>

e-mail: ilona.kulak@uj.edu.pl

Kondolencje internetowe składane bliskim zmarłych osób niepublicznych. Rekonesans badawczy

**Online condolences given to relatives of deceased non-public figures.
Reconnaissance research**

Abstrakt

Artykuł stanowi pierwszą część planowanego cyklu dotyczącego komentarzy internetowych zamieszczanych w mediach społecznościowych pod informacjami użytkownikami o śmierci ludzi im bliskich, niebędących osobami publicznymi. Jego celem jest wprowadzenie w tematykę wpisów kondolencyjnych – zjawiska stosunkowo nowego i nie w pełni zbadanego. Materiał wyekscerpowano z Facebooka (z profili osób zamieszkujących południowo-zachodnią Małopolskę). W pracy zarysowano stan badań nad językowymi rytuałami okolopogrzebowymi, ze szczególnym uwzględnieniem studiów dotyczących tekstów z portali internetowych. Następnie omówiono propozycje wykorzystania dorobku metodologicznego pragmalingwistyki, socjolingwistyki, etnolingwistyki i aksjolingwistyki do analizy zgromadzonych wypowiedzi. Nakreślono również typy swoistych internetowych nekrologów wywołujących lawinę komentarzy. Wyszczególniono ponadto elementy wchodzące w skład kondolencyjnych wpisów kondolencyjnych, pojmowanych jako grzecznościowe akty mowy przybierające formę pisaną, a więc kondolencje (współodczuwanie), konsolację (pocieszenie), wyrażenie uczuć przez nadawcę, pozytywne odniesienie się do osoby zmarłej i/lub jej życia, wiadomość skierowaną do zmarłego, modlitwę. Dokonano też krótkiego przeglądu środków ikonicznych oraz językowych stosowanych przez internautów.

Słowa kluczowe: kondolencje, akt mowy, gatunek wypowiedzi, komentowanie postów, media społecznościowe, internet

Abstract

The article is the first part in a series to be published on online comments posted by users on social media under other users' posts about the death of their loved ones who were not public figures. It aims to introduce the topic of condolence posts – a relatively new and not fully researched phenomenon. The material was excerpted from Facebook (from the profiles of people living in south-western Lesser Poland). The article outlines the state of research on linguistic funeral rituals, with particular emphasis on studies

of texts from Internet portals. It also discusses proposals for using the methodological achievements of pragmalinguistics, sociolinguistics, ethnolinguistics and axiolinguistics to analyse the collected utterances. Types of *sui generis* Internet obituaries that trigger an avalanche of comments are also presented. Furthermore, the elements of Internet condolence messages, perceived as speech acts related to politeness taking a written form, are indicated, i.e. condolence (sympathy), consolation (comfort), an expression of the sender's feelings, a positive reference to the deceased and/or their life, a message addressed to the deceased, a prayer. The article also offers a brief overview of visual and linguistic means used by Internet users.

Keywords: condolences, speech act, genre of speech, commenting on posts, social media, Internet

1. Wprowadzenie

Współcześnie internet to nie tylko miejsce dzielenia się multimediami, ale przede wszystkim narzędzie komunikacyjne, służące pracy, nauce i podtrzymywaniu relacji z bliskimi (por. m.in. Forst 2017: 37–38; Leszczyńska 2019: 24–25). Stał się on również obszarem, w którym manifestuje się smutek spowodowany dramatycznymi wydarzeniami (por. Trysińska 2021: 220). Na ten nowy aspekt aktywności użytkowników zwróciła uwagę m.in. Barbara Ścigała (2008). Badaczka podjęła się próby opisu kondolencji, rozumianych jako gatunek mowy służący wyrażaniu żalu z powodu czyjeś śmierci (Ścigała 2008: 318, 327), zamieszczonych w sieci pod nekrologami lub pod artykułami informującymi o odejściu pisarza, sportowca czy o katastrofach¹ (Ścigała 2028: 322). Zgromadzone przykłady były dla autorki także podstawą do rekonstrukcji obrazu użytkowników dzielących się swoimi emocjami (Ścigała 2028: 321). Magdalena Trysińska przyjrzała się z kolei skonwencjonalizowanym zachowaniom komunikacyjnym internautów w związku ze śmiercią trzech osób publicznych: Piotra Woźniaka-Staraka, Jana Kobuszewskiego oraz Kornela Morawieckiego. Analizie poddała ponad 1200 komentarzy zamieszczonych pod tekstami opublikowanymi na wybranych portalach (Trysińska 2021). Badaczka – na podstawie zebranego materiału – zaobserwowała zmiany w zwyczajach komunikacyjnych Polaków dotyczące zarówno sposobu przekazywania wiadomości o śmierci osoby znanej, jak i realizowania w tym kontekście sytuacyjnym rytualnych aktów mowy, którymi są modlitwy, kondolencje i wyrazy żalu. Trysińska dowiodła też, że przeważająca część zanotowanych wypowiedzi nie wpisuje

---

¹ Materiał z lat 2005–2006 zaczerpnięto ze stron www.nekrologi.pl oraz www.interia.pl. Autorka nie sprecyzowała jednak, ile tekstów kondolencyjnych udało się jej zebrać, czy dotyczą one głównie śmierci osób publicznych, powszechnie rozpoznawalnych, czy też osób znanych jedynie wśród lokalnych społeczności.

się w tradycyjną ramę modalną, internauci bowiem przede wszystkim moralizują, oceniają zmarłego, jego rodzinę, przyjaciół, komentują samo wydarzenie, a nawet sytuację społeczno-polityczną w kraju.

Za pracę związaną z komentowaniem śmierci osób publicznych w przestrzeni wirtualnej należy uznać także książkę teologa, ks. Jana Dziejica – *Żałoba po śmierci Jana Pawła II...* (Dziejic 2009). Autor dokonał w niej przeglądu maili² (przesłanych do jednego z portali), będących wyrazem czci papieża Polaka i zawierających kondolencje. Analiza ilościowo-jakościowa, dokonana z uwzględnieniem takich zmiennych, jak upływ czasu od wydarzenia, płeć, światopogląd użytkownika oraz miejsce wysłania maila, ukazuje fenomen żałoby po śmierci Jana Pawła II i sposoby jej przeżywania. Tematyka funeralna pojawiła się ponadto w szkicach Ewy Kaptur i Andrzeja Narlocha³ (2014, 2016) dotyczących rosyjskich internetowych wpisów kondolencyjnych po katastrofie smoleńskiej z roku 2010. Celem artykułów było określenie cech kompozycyjnych i gatunkowych omawianych komentarzy tudzież funkcji tego typu wypowiedzi⁴.

W nawet zwięzłym opisie stanu badań nad tekstami żałobnymi nie sposób pominąć książek Jacka Kolbuszewskiego (1997) – *Z głębokim żalem... O współczesnej nekrologii* oraz Ewy Kaptur (2008) – *Językowy kształt współczesnych nekrologów prasowych (na materiale poznańskich dzienników z roku 2001)*. O nekrologach i kondolencjach pisali też m.in. Romuald Grzesiak (1991), Wojciech Chlebda (1993), Tadeusz Klimowicz (1996a, 1996b), Maria Borejszo (2002), Jerzy Sierociuk (2002), Izabela Domaciuk (2008), Marta Rogalska (2015)⁵.

2. Cel pracy, materiał i możliwości badawcze

Kondolencje internetowe są zjawiskiem stosunkowo nowym i nie w pełni zbadanym (por. Ścigała 2008: 328), zwłaszcza jeśli chodzi o teksty zamieszczane w mediach społecznościowych pod informacjami o śmierci ludzi zna-

² W wersji drukowanej zbiór ten liczy 35 tomów.

³ A. Narloch zrekonstruował też wizerunek Polski i Polaków utrwalony w rosyjskich listach kondolencyjnych (Нарлох 2011) oraz dokonał identyfikacji adresata kondolencji internetowych (Narloch 2013).

⁴ Por. również tekst Magdaleny Hodalskiej (2011). Badaczka analizuje w nim nekrologi pary prezydenckiej i innych ofiar katastrofy smoleńskiej zamieszczone w kilku poczytnych pismach w pierwszym tygodniu po wspomnianym wydarzeniu.

⁵ Ze względu na ograniczenia formalne przedstawiono pokrótce jedynie polskie prace językoznawcze, choć oczywiście temat kondolencji pojawia się także w opracowaniach obcojęzycznych (por. np. Lotfollahi, Eslami-Rasekh 2011; Morady Moghaddam, Tommerdahl 2023).

nych jedynie w lokalnej społeczności. Te swoiste nekrologi potrafią wywołać lawinę komentarzy, toteż zgromadzony materiał jest obszerny i wymaga wieloaspektowej analizy. Niniejszy artykuł traktuje się więc jako wprowadzenie do tematyki wpisów żałobnych⁶. Przedstawione w nim zostaną dane badawcze i propozycje metodologiczne, a także szkicowa charakterystyka postów o śmierci osób niepublicznych, zamieszczanych pod nimi kondolencji oraz środków ikonicznych i językowych stosowanych przez internautów.

Materiał badawczy wyekscerpowano z popularnego portalu społecznościowego Facebook. Od listopada 2021⁷ r. do października 2023 r. wynotowano 3072 wpisy kondolencyjne zamieszczone pod 32 postami informującymi o śmierci różnych osób niepublicznych. Ograniczono się do przeglądania profili użytkowników z południowo-zachodniej Małopolski (z powiatów: limanowskiego, myślenickiego, nowotarskiego, suskiego, tatrzańskiego). Pozwoliło to utworzyć korpus w miarę możliwości jednolity pod względem językowym. Większość mieszkańców wymienionych powiatów stanowi ludność wiejska, która posługuje się gwarami: babiogórską (powiat suski⁸), kliszczacką i krakowską (powiat myślenicki), orawską (powiat nowotarski), podhalańską i spiską (powiat tatrzański, nowotarski), zagórzańską i Lachów sądeckich (powiat limanowski).

W badaniach trzeba wykorzystać przede wszystkim pragmalingwistyczny sposób opisu wypowiedzi, wypracowany przez Johna L. Austina (1993), Paula H. Grice'a (1977) i Johna R. Searle'a (1969). Kondolencyjne wpisy internetowe pojmuję się bowiem jako grzecznościowe akty mowy stanowiące „prototypowe zachowania komunikacyjne konstytuujące rytuał około-pogrzebowy” (Trysińska 2021: 219), przybierające formę pisaną. Elementem kompozycyjnym tych aktów są mikroakty⁹, m.in. kondolencje rozumiane jako wyrazy współczucia składane komuś z powodu śmierci bliskiej osoby, modlitwa, pocieszenie. Istotne jest ukazanie ich intencji oraz wykorzystanych środków językowych i ikonicznych (por. Szczepankowska 2011: 114).

---

⁶ Szczegółowa analiza wpisów kondolencyjnych, środków ikonicznych i językowych oraz postów informujących o śmierci osób niepublicznych, a także analiza porównawcza komentarzy dotyczących śmierci osób publicznych i niepublicznych ukażą się w kilku odrębnych artykułach stanowiących cykl.

⁷ Przed ukazaniem się tekstu Magdaleny Trysińskiej (2021).

⁸ Podział administracyjny nie pokrywa się z podziałem gwar małopolskich, dlatego też dane te mają charakter orientacyjny.

⁹ Termin ten został zaczerpnięty z pracy Teuna A. van Dijka. Traktuje on mikroakty (ang. *micro-speech acts*) jako elementy struktury tworzącej akty mowy czy makroakty (van Dijk 1992: 232). Przykładowo takie akty mowy, jak np. przekonywanie czy doradzanie, nie składają się z samych wypowiedzi „przekonujących” lub „doradzających”, ale także z innych rodzajów aktów mowy. Sekwencja tych mikroaktów (traktowanych jako całość) pełni funkcję przekonującą bądź doradczą itp. (van Dijk 1992: 233).

Ujęcie pragmatyngwistyczne należy łączyć z obserwacjami socjolingwistycznymi (np. Szczepankowska 2011: 115). Warto zwrócić uwagę na przynależność użytkownika języka do określonej grupy społecznej, stosunek między nadawcą a odbiorcą tekstu oraz okoliczności tworzenia wypowiedzi (śmierć naturalna, nagła i przedwczesna, będąca wynikiem wypadku czy też ciężkiej choroby). Istotnymi kontekstami mogą być także wiek zmarłego, stopień pokrewieństwa nadawcy komunikatu ze zmarłym oraz rozpoznawalność zmarłego, będąca zwykle wynikiem jego zaangażowania w sprawy lokalne. Ze wstępnego przeglądu wynika np., że wpisy pod postami informującymi o śmierci osoby starszej cechują się mniejszą emocjonalnością. Najliczniejsze i najbardziej ekspresywne są komentarze dotyczące odejścia osób bardzo młodych lub w średnim wieku, zwłaszcza takich, które pełniły ważne funkcje w danej społeczności. Zgony takich ludzi to nie tylko strata dla najbliższej rodziny, lecz także dla całego środowiska.

Do badań nad kondolencjami internetowymi można ponadto wykorzystać aparat pojęciowy etnolingwistyki i podjąć się próby opisu wyobrażeń na temat zmarłego, śmierci czy żałoby, jakie utrwały się w świadomości zbiorowej. Należałoby jednak w tym względzie zachować ostrożność, gdyż językowy obraz świata¹⁰ – jak wiadomo – najlepiej badać na leksyce, frazeologii i tekstach folklorystycznych. Wykorzystanie innych materiałów, choćby wpisów kondolencyjnych, jest obostrzone ograniczeniami, o których pisze m.in. Maciej Rak (2010: 489–491). Na pewno w tym wypadku nie można mówić o językowych obrazach, tylko po prostu o obrazach wyłaniających się z komentarzy internetowych. Ewentualne wnioski powinny zostać skonfrontowane z rezultatem analiz danych systemowych, by nie doprowadzić do nadinterpretacji, szczególnie że część kondolencji zamieszczanych na wspomnianym portalu społecznościowym prawdopodobnie nie ma oryginalnego, indywidualnego charakteru, tylko stanowi kopię wzorów zaczerpniętych z internetu¹¹ bądź z wcześniejszych wypowiedzi użytkowników.

Kwestia wykorzystania narzędzi badawczych etnolingwistyki do analizy wybranego materiału jest dość zawiła, choć bez wątplenia na jego podstawie można obserwować zmiany w obyczajowości danej grupy społecznej. Dobrze posłużyłaby do tego np. definicja kognitywna, która oddaje utwaloną w języku kategoryzację zjawisk otaczającego świata i ich charakterystyki (Bartmiński 1988: 178–182).

¹⁰ O tym sztandarowym pojęciu etnolingwistyki przydatnym do opisu języka z perspektywy kulturowej pisze m.in. Jerzy Bartmiński (2007).

¹¹ Można obecnie odnaleźć wiele stron internetowych, na których zamieszczane są przykładowe kondolencje dla osoby, która straciła matkę, ojca, żonę, męża, dziecko itd.

W badaniach nad wpisami kondolencyjnymi konieczne wydaje się ponadto odwołanie do dorobku Jadwigi Puzyniny oraz Elżbiety Laskowskiej. Refleksja nad wyrazami wartościującymi, nacechowanymi emocjonalnie powinna bowiem stanowić kontekst dla głównych zagadnień.

3. Charakterystyka kondolencji internetowych zamieszczanych pod postami-nekrologami informującymi o śmierci osób niepublicznych

Kondolencje internetowe to akt mowy ukonstytuowany przez wiadomość o czyjejs śmierci, przyjmujący formę pisaną (w przeciwieństwie do kondolencji tradycyjnych – składanych zwykle ustnie, na cmentarzu czy też podczas stypy, por. Rogalska 2015: 191). Uczestnikami sytuacji komunikacyjnej, w której ten akt powstaje, są po pierwsze zmarły, gdyż to o nim się mówi, po drugie najbliższe otoczenie zmarłego (zwykle rodzina), które zamieszcza na portalu internetowym nekrolog i któremu składa się kondolencje (por. Trysińska 2021: 221), po trzecie autorzy wpisów kondolencyjnych, a więc dalsza rodzina, przyjaciele, znajomi, będący jednocześnie odbiorcami komunikatu zawiadamiającego o czyjejs śmierci i nadawcami komunikatu skierowanego do bliskich zmarłego (czasem do samego zmarłego). Oba te komunikaty mają określone cechy kompozycyjne.

Niniejszy szkic koncentruje się na wpisach kondolencyjnych. Nie zaistniałyby one jednak, gdyby nie posty pełniące funkcje nekrologów¹² – ogólnodostępnych tekstów informacyjnych, pożegnalnych, laudacyjnych, rocznicowych itp., za którymi stoi zgon jakichś ludzi (Kolbuszewski 1997: 13; Kaptur, Narloch 2014: 55). Jak pisze J. Kolbuszewski, bywają one pierwszą publiczną formą reakcji na śmierć, a ekspresja ich treści i formy zajmuje współcześnie „miejsce głośnego płaczu i krzykliwego, zrytualizowanego zawodzenia” (Kolbuszewski 1997: 11), czyli dawnych, ostentacyjnych zachowań towarzyszących pożegnaniu zmarłego (Hodalska 2011: 27). Uwaga ta dotyczy wypowiedzi prasowych, można ją jednak odnieść także do postów z portali społecznościowych.

Wpisy-nekrologi zawiadamiające o śmierci cechują się znacznie mniejszą konwencjonalnością niż znajdujące się pod nimi wpisy kondolencyjne (por. Kolbuszewski 1997: 242), choć i wśród nich da się wyróżnić kilka typów. Najczęściej bliscy zmarłego, zwykle syn/córka lub wnuk/wnuczka (rzadziej inni krewni), zamieszczają na swoich profilach skany klepsydr żałobnych.

¹² Im zatem również poświęcono fragment artykułu.

Zdarza się też, że informacja o śmierci przekazywana jest niewerbalnie: w poście umieszcza się np. czarno-białe zdjęcie zmarłego. Informację o zgonie wyraża równie sugestywnie¹³ obrazek przedstawiający czarną wstęgę.

Dość rzadką praktykę stanowią indywidualne posty informujące o śmierci. Osobom przeżywającym stratę kogoś bliskiego trudno bowiem mówić o własnym nieszczęściu. Jeśli już wspomniany typ komunikatu się pojawia, jest bardzo emocjonalny i intymny, uczucia wyraża się w nim w sposób spontaniczny i niczym nieskrępowany:

Tatusiu kochany... odszedłeś nagle, ktoś odebrał Ci życie. A przecież mieliśmy się spotkać już dziś... ale Ty... dziś już jesteś w niebie... będziesz się nami opiekował, ale już nie tu na ziemi. Dziękuję Ci za wszystko. Wiesz, że bardzo Cię Kocham. Tatusiu tak bardzo kochałeś życie, kochałeś nas, zawsze byłeś tam, gdzie Cię potrzebowali. Nigdy nie odmawiałeś pomocy. Na zawsze pozostaniesz w naszych sercach¹⁴.

Częściej można się spotkać z tekstami zamieszczonymi przez organizacje społeczne, w których prace angażował się zmarły. Osoby piszące nie należą do rodziny, więc ich słowa bywają bardziej powściągliwe i oficjalne, choć zabarwione prywatnością:

Dziękujemy Panie Piotrze za każde dobro! Pozostajesz w sercach wielu pokoleń młodzieży jako wspaniały pedagog, wychowawca ale przede wszystkim wielki przyjaciel młodzieży, którą zawsze wspierałeś dobrą radą i fachową pomocą w każdej sytuacji. Zawsze skromny, kiedy mówiło się Panu Piotrowi dziękuję żartował z wielkim uśmiechem „5 złotych wiedza kosztuje” On po prostu był zawsze na tak, to była nauka dla nas że warto kształtować swoją młodość, i być zawsze GOTÓW dla drugiego człowieka. Dziękujemy za serce na dłoni które nam dałeś! W środę [data] wprowadzenie do kościoła, o 13:00 Msza Św.

Z głębokim smutkiem i żalem przyjęliśmy informację o nagłej śmierci naszego druha Piotra. Piotr był aktywnie działającym strażakiem, zasłużonym działaczem, wieloletnim członkiem komisji rewizyjnej, a także gospodarzem remizy. Rodzinie oraz bliskim wyrazy żalu i współczucia składają druhny i druhowie OSP [...]. Będzie nam Ciebie brakowało. Odszedłeś na wieczną służbę. Spoczywaj w pokoju. Wieczny odpoczynek racz Mu dać Panie...

Reasumując, posty informujące o zgonie zawierają zwykle: 1) klepsydry, 2) zdjęcia zmarłych, 3) obrazki przedstawiające czarną wstęgę lub 4) teksty sformułowane przez osoby bliskie zmarłemu bądź przez organizacje, do których należeli zmarli. Odpowiedzią na te nekrologi są wpisy kondolencyjne użytkowników portalu społecznościowego. Ich inicjatorzy to zwykle osoby z najbliższego otoczenia człowieka, który odszedł. Im zmarły był młodszy albo bardziej znany lokalnej społeczności, a jego śmierć uznano za przedwczesną

¹³ Głównie dla osób z otoczenia zmarłego.

¹⁴ We wszystkich przytoczonych cytatach zachowano pisownię oryginalną (poprawiono wyłącznie błędy ortograficzne i literowe).

i nagłą¹⁵, tym większa liczba komentarzy. Komentarzy pod postami jest dużo także wtedy, gdy rodziców lub dzieci zmarłego darzy się powszechnym szacunkiem.

We wspomnianych aktach mowy, a więc we wpisach kondolencyjnych, można wyróżnić kilka mikroaktów: 1) kondolencje (współodczuwanie), 2) konsolację (pocieszenie rodziny zmarłego), 3) wyrażenie uczuć przez nadawcę, np. żalu, smutku, bezradności itd., i/lub emocjonalną ocenę sytuacji, 4) pozytywne odniesienie się do osoby zmarłej i jej życia, 5) wiadomość skierowaną do zmarłego, 6) modlitwę oraz 7) cytaty zaczerpnięte np. z poezji. Elementy te nie występują raczej jednocześnie. Żaden z nich nie jest też obligatoryjny. Czasem nadawca komunikatu ogranicza się tylko do jednego mikroaktu i nie są nim – jak można by się spodziewać – wyrazy współczucia, lecz np. modlitwa. Bywa również tak, że zamiast słów pojawiają się emotikony (schematyczne obrazki utworzone ze znaków interpunkcyjnych i/lub liter czy cyfr), emoji (małe obrazki służące do zilustrowania emocji, zwykle proste wizerunki twarzy, ale też przedmioty, rośliny, zwierzęta itd.) bądź GIF-y (ruchome obrazki). Symbolizują one ubolewanie lub smutek, które w rzeczywistości wyraża się mimiką bądź gestem.

W strukturę wpisów pod nekrologami internetowymi wchodzi najczęściej kondolencje. Jest to akt nakierowany na odbiorcę, stanowiący reakcję na nieszczęśliwe wydarzenie, czyli śmierć (por. np. Marcjanik 1997: 77). Zawiera wyrazy współczucia mające choć trochę ulżyć rodzinie w bólu i udzielić jej wsparcia (Kaptur 2008: 161–162). Spełnia więc zarówno funkcję ekspresywną, jak i terapeutyczną. Formuły, za pomocą których nadawcy solidaryzują się z cierpieniem bliskich zmarłego, są dość skonwencjonalizowane. Niekiedy stają się wręcz szablonowymi zwrotami służącymi do zaznaczenia swojej obecności w rytuale pogrzebowym (por. Trysińska 2021: 232–233), np.:

Najszczersze kondolencje.

Najszczersze wyrazy współczucia [...] ¹⁶

R.I.P. ¹⁷ Panie Jacku, Michał, dla Was wszystkich kondolencje ogromne

....Kondolencje

Najgłębsze wyrazy współczucia dla Ciebie i całej rodziny...

Jesteśmy z Tobą i całą rodziną...

[...] Nasze serca łączą się z Wami w tej chwili smutku [...].

¹⁵ O zwracaniu większej uwagi na zgony gwałtowane aniżeli naturalne pisał m.in. Geofrey Gorer (1979).

¹⁶ Jeśli dany wpis jest dłuższy, ze względu na ograniczenia formalne podaje się jako przykład tylko tę jego część, która ilustruje omawiany mikroakt mowy.

¹⁷ Skrót od ang. *rest in peace* 'niech spoczywa w pokoju'.

Oprócz stałych kolokacji, takich jak *najszczerze kondolencje* czy *najszczerze wyrazy współczucia*, pojawiają się też wpisy bardziej rozbudowane, choć są one rzadkością. Trudno bowiem wczuć się w sytuację kogoś, kogo spotkało nieszczęście, a co dopiero wyrazić to słowami. Por.:

Ni ma słów, które by mogły ukoić ból po stracy dziecka. Serce pęko na milion kawołków. Dzielimy z Wami Was ból i szczerze współczujemy.¹⁸

Ala Maciek Wielkie Wielkie wyrazy współczucia Kochani Tak strasny nom przykro i syčka przezywome z Wami tą niewyobrażalną ktoro nie powinna mieć miejsca ogromną tragedię [...]

Jak już wspomniano, we wpisach kondolencyjnych pojawiają się również wypowiedzi o charakterze konsolacyjnym, a więc zawierające słowa otuchy, pocieszenia, niekiedy też nadziei na odmianę losu (Rogalska 2015: 198). Mogą one wynikać z przekonania piszących, że jeśli nie można zrozumieć śmierci kogoś bliskiego, to da się ją chociaż trochę oswoić (Hodalska 2011: 40). Por.:

Mateusz Trzymaj się w tym trudnym dla Ciebie czasie

Michał, trzymaj się Brachu. Dasz radę!

Czas leczy rany.

[...] dużo siły i wytrwałości w tych trudnych chwilach.

Trzymajcie się, dużo siły, wiary i nadziei...

Trzymaj się dzielnie. Przytulamy na odległość.

Komentarze internautów zawierają też informacje o uczuciach, które wywołała w nich śmierć znanego im człowieka:

Żal i Smutek.

Jestem w szoku.

Strasznie smutno Michał...

Bardzo mi przykro

Jesteśmy ogromnie zasmuceni informacją o twojej nagłej stracie. [...] Słowa nie są w stanie wyrazić, jak bardzo jesteśmy zasmuceni

oraz subiektywną, podpartą emocjami ocenę zaistniałej sytuacji:

Beznadziejna informacja [...]

Ogromna tragedia [...]

[...] tragedia nie do opisania.

Niewyobrażalna tragedia...

Strasznie przykra wiadomość

Maćku straszne nieszczęście

Wypowiedzi te pełnią niewątpliwie funkcję ekspresywną. Podkreślają, że nie ma logicznego wytłumaczenia tego, co się wydarzyło (por. Kaptur, Narloch 2014: 60), ale przede wszystkim informują o niewymuszonym

¹⁸ Niektóre wpisy odzwierciedlają gwarę (w obu zamieszczonych przykładach podhalańska), którą posługują się autorzy tekstów.

odczuwaniu smutku i pokazują osobiste zaangażowanie się w tragedię – są zatem dowodem na współcierpienie. Nadawca komunikatu, choć nie należy do najbliższej rodziny, również może odczuwać stratę, zwłaszcza wtedy, gdy zmarły odgrywał ważną rolę w lokalnej społeczności. Połączenia *ogromnie zasmuceni, straszne nieszczęście, ogromna/niewyobrażalna/straszna/wielka tragedia, ogromny/wielki smutek, straszna wiadomość, szok* itp., które pojawiają się we wpisach internautów, ujawniają silne, nacechowane pejoratywnie emocje wywołane okolicznościami śmierci (por. Trysińska 2021: 229). To uzewnętrznianie negatywnych przeżyć staje się jednak tutaj niejako pozytywne, gdyż jest oczekiwane (np. Kaptur 2008: 57; Grabias 2019: 232).

Kolejny element występujący we wpisach stanowi pozytywne odniesienie się do osoby zmarłej: zwykle przypomnienie jej pozytywnych cech charakteru. Niekiedy prezentuje się też wkład w życie społeczne, co ilustrują wybrane przykłady:

Wspaniały człowiek [...].

Mój kochany braciszku byłeś najlepszy z najlepszych [...].

Prawdziwy lekarz starej szkoły, takich dobrych już nie ma [...].

[...] z Piotra był wspaniały kompan w trudnej służbie jako LISTONOSZ przez prawie ćwierć wieku.

[...] był wspaniałym człowiekiem i trenerem.

Ta swoista gloryfikacja zmarłych jest realizowana według starożytnej zasady *de mortuis nil nisi bene* (czyli o zmarłych tylko dobrze) i obowiązuje w naszej kulturze od wieków (Kaptur, Narloch 2014: 56).

Najsilniejsze wzruszenie mogą wywoływać u odbiorców zwroty skierowane do osoby zmarłej:

[...] Piotrze spoczywaj w spokoju

[...] spoczywaj w spokoju Jasiek

[...] Julcia aniołku spoczywaj w pokoju ...

Niech Aniołowie zabiorą Cię do Raju [...].

Trzymaj się tam.

[...] Przyjacielu, wierny kompanie przez całe życie, odszedłeś stanowczo za wcześnie i długo nie będziemy mogli się z tym pogodzić. Spoczywaj w pokoju, a dobry Bóg niech otuli całą rodzinę

Dziękuję Piotrze za Twoją służbę dla ludzi. Jako strażak wielokrotnie ratowałeś życie ludzkie. Niech Bóg rozpromieni swe oblicze nad tobą, niech cię obdarzy swą łaską...

Mój kochany braciszku byłeś najlepszy z najlepszych [...].

[...] Nigdy nie zawiodłeś i byłeś prawdziwym przyjacielem [...].

Tego typu komunikaty przypominające list pożegnalny – mimo że skazane na niepowodzenie, gdyż adresat nie będzie mógł ich odczytać – wywołują wrażenie ciągłego istnienia człowieka. Są to intymne teksty pełniące zarówno funkcję ekspresywną, jak i terapeutyczną. Wiara w to, że nieboszczyk jest

blisko, łagodzi bowiem ból rozstania, umożliwia też wypowiedzenie słów, które wcześniej nie zdążyły paść (Kściuczyk 2005: 23). W zgromadzonym materiale pojawiają się najczęściej wezwania do odpoczynku: *Spoczywaj/ odpoczywaj w spokoju/w pokoju* (89 wystąpień) + imię zmarłego. Śmierć jawi się w nich jako sen (por. np. Kolberová 2016: 54), a takie jej wyobrażenie daje – jak wiadomo – nadzieję na życie wieczne i niweluje lęk przez odejściem.

Dość częstym elementem wpisów kondolencyjnych bywa modlitwa za zmarłego, stanowiąca zgodnie z nauką Kościoła katolickiego „wyraz wzajemnej duchowej łączności między wierzącymi jeszcze żyjącymi na ziemi i tymi, którzy zakończyli już ziemską wędrówkę: świętymi w niebie i cierpiącymi w czyśćcu” (Żmigrodzka 2018: 161). Internauci sięgają zwykle po typową dla okoliczności modlitwę *Wieczny odpoczynek*¹⁹ w różnych wariantach bądź jedynie jej fragment. Tworzy ona samodzielny wpis pod postem lub pojawia się obok kondolencji:

Wieczny odpoczynek racz mu dać Panie
Wyrazy współczucia dla całej rodziny. Wieczne odpoczynek racz Mu dać Panie...
Wieczne odpoczywanie racz mu dać Panie Jezu przyjm²⁰ jego duszę a rodzinie daj pocieszenie
....a światłość niech Mu świeci....Nasze kondolencje dla całej rodziny [*]

Rzadko pojawiają się fraza wykrzyknikowa *Świeć Panie nad jej/jego duszą* oraz indywidualne prośby, których odbiorcą również jest Bóg. Inspiracją niektórych z nich mogły być pieśni żałobne bądź modlitwy za zmarłych:

Boże miłosierny przyjmij jego duszę do Królestwa Bożego
(por. np. Miłosierna Miłości Boga mojego, przyjmij zmarłych do Królestwa Swego, *Modlitwy za konających i zmarłych*, <https://parafia-pelkinie.pl/pacierz-katolicki/zbiór-modlitw/modlitwy-za-konających-i-zmarłych/>).
Panie Jezu, przyjmij Ją do światłości wiecznej
(por. np. Racz jej być litościwym i przyjmij ją do wiecznej światłości, Weiss 1902: 4).

Ładunek emocjonalny zawierają także cytaty zamieszczane we wpisach kondolencyjnych:

„Śpieszmy się kochać ludzi, tak szybko odchodzą”
„Nie umiera ten, kto trwa w pamięci żywych”
[...] jak kiedyś powiedział ks. Jan Kaczkowski „nie bójcie się ryczeć, bo płacz jest bardzo męski. Krwotok trzeba hamować, a łzy niech popłyną”
Zniknąłeś z tego życia jak obłok,
zdmuchnięty z nieba przez wiatr.
Byłeś a teraz Ciebie nie ma
a ja tęsknię i zatapiam się w wspomnienia.

¹⁹ W modlitewnikach pojawiają się też inne tytuły tej modlitwy (zob. Żmigrodzka 2018: 165–167). Tutaj podaje się wersję, która funkcjonuje zwykle w języku badanej społeczności.

²⁰ W języku ogólnym *przyjmij*.

W zgromadzonym materiale pojawiają się najczęściej fragmenty wierszy ks. Jana Twardowskiego²¹, który podejmował w swojej twórczości tematykę śmierci, ale też utwory nieznanymi twórców²², zamieszczane licznie w internecie²³. Pojawił się również fragment Ewangelii według św. Jana (autorem wpisu był ksiądz):

Rzekł do niej Jezus: «Ja jestem zmartwychwstaniem i życiem. Kto we Mnie wierzy, choćby i umarł, żyć będzie. Każdy, kto żyje i wierzy we Mnie, nie umrze na wieki. Wierzysz w to?» Odpowiedziała Mu: «Tak, Panie! Ja mocno wierzę, żeś Ty jest Mesjasz, Syn Boży, który miał przyjść na świat». (J 11, 25–27).

4. Środki językowe i ikoniczne stosowane przez internautów we wpisach kondolencyjnych

Wybór środków językowych²⁴, szczególnie leksykalnych i składniowych, dokonywany przez autorów wpisów kondolencyjnych jest interesujący. Uwagę zwracają m.in. formy komunikatów. W zebranych materiale dominują wypowiedzi bez orzeczeń, z domyślnym podmiotem, bardziej oficjalne, zdystansowane. Mogą one być wynikiem silnych emocji, które sprawiają, że nadawca nie potrafi wyrazić słowami tego, co czuje. Dodatkowy czynnik stanowi bliskość stosunków z odbiorcą aktu mowy bądź zmarłym. Jeśli już pojawiają się teksty pierwszoosobowe, mają one przyjacielski wydźwięk, por. *Nie mogę uwierzyć; Jestem z wami; Składam wyrazy głębokiego współczucia; Jesteśmy z Wami myślami; Alicjo, Maćku, nie mam słów mądrych i kojących; Jesteśmy z Tobą i dziećmi; Ola, ściskamy mocno i jutro łączymy się we wspólnej modlitwie*. Jak pokazują przytoczone przykłady, dla wpisów kondolencyjnych typowe są wyrażenia z predykatami o charakterze performatywnym (por. Rogalska 2015: 191).

We wpisach zawierających pocieszenie występują nierzadko poufale formy adresatywne skierowane do najbliższych nieboszczyka (por. *Trzymaj się Asieńko kochana; Droga Gosiu, łączę się w bólu i modlitwie*). Do zmarłego internauci zwracają się częściej w sposób podniosły (por. *Odpoczywaj w pokoju Piotrze; [...] spoczywaj w spokoju Januszu*), choć zdarzają się też nieoficjalne, ekspresywne wyrażenia stosowane przez rodzinę, np. *Mój kochany braciszku*.

²¹ Por. dwa pierwsze przykłady.

²² Zob. ostatni przykład.

²³ W internecie można znaleźć mnóstwo stron, na których zamieszczone są wzorcowe wpisy kondolencyjne czy też anonimowe wiersze o zmarłych.

²⁴ Ze względu na ograniczenia formalne wymieniono jedynie niektóre środki, uznane przez autorkę tekstu za najistotniejsze.

Charakterystyczne dla kondolencji internetowych składanych bliskim zmarłych osób niepublicznych są ostrożność w dobieraniu słów oraz brak leksyki nacechowanej negatywnie (por. Kaptur, Narloch 2014: 56), w przeciwieństwie do komentarzy internautów znajdujących się pod informacjami o śmierci osób publicznych (zob. Trysińska 2021: 224). W zebranych wypowiedziach użytkowników potoczny czy wykrzykniki (np. *O matko*) to rzadkość, nie zanotowano też wulgaryzmów. Dostrzega się natomiast liczne eufemizmy zastępujące *śmierć*, np. *smutek*, *tragedia*, *strata*, *odejście* (Ścigała 2008: 327). Leksemy te przywołują bardziej optymistyczną koncepcję śmierci (Kolberová 2016: 54; por. Szewcow-Szewczyk 1974: 288) i korespondują ze zmianami społecznymi, polegającymi na coraz wyraźniejszym eliminowaniu śmierci z dyskursu publicznego (Rogalska 2015: 189). W komentarzach internautów obecna jest również metaforyka snu i stanu ukojenia, np. [...] *będziemy się modlić za spokojny sen Marka, odpoczywaj, spoczywaj*.

Na pierwszy plan wysuwają się także rzeczowniki ilustrujące przykre uczucia komentujących, np. *smutek*, *żal*, *ból*, oraz opisujące zaistniałą sytuację, np. *tragedia*, *nieszczęście*, występujące zwykle z przymiotnikami intensyfikującymi wartość semantyczną apelatywów, np. *ogromny*, *straszny*, *niewyobrażalny*, *wielki*. Określniki konotujące pozytywne treści, np. *szczerze*, *głębokie*, *serdeczne*, łączą się zwykle z rzeczownikami *współczucie* i *kondolencje*, czyli dwoma najczęściej występującymi leksemami²⁵ w omawianym typie aktu mowy (por. Ścigała 2008: 325–326).

W wirtualnych kondolencjach pojawiają się ponadto liczne znaki ikonizacyjne, a więc emotikony, np. [*], (*), emoji, obrazki i GIF-y. Powodem ich użycia nie wydaje się jednak ekonomia czasu – istotny czynnik komunikacji w internecie, lecz pragnienie wyrażenia stanu emocjonalnego, który trudno ująć słowami.

5. Podsumowanie

Zarysowana analiza pokazuje, że wpisy kondolencyjne – choć zwykle krótkie – zawierają więcej elementów niż tradycyjne, ustne kondolencje (por. Rogalska 2015: 191–193). Oba typy komunikatów różnią się także środkami wykorzystywanymi przez nadawców, co naturalnie wynika z ich formy przekazu. Za elementy wspólne należy uznać takie mikroakty, jak współodczuwanie, pocieszenie, wyrażenie uczuć przez nadawcę i/lub ocena sytuacji, pozytywne odniesienie się do osoby zmarłej. Oczywiście takie same

²⁵ Informacja podana na podstawie analizy ilościowej.

pozostają kontekst sytuacyjny (śmierć kogoś bliskiego odbiorcy), relacje między nadawcą a odbiorcą tudzież intencje nadawcy. Komunikaty zamieszczane pod postami informującymi o czyjejs śmierci, podobnie jak teksty mówione, utrzymane są raczej w tonie poważnym, pełnym smutku oraz szacunku dla zmarłego i jego rodziny.

W internetowych wpisach żałobników pojawiły się nowe – względem niepisanych aktów grzecznościowych – komponenty kondolencji, a więc wiadomości kierowane do zmarłego, modlitwa za zmarłych lub jej fragmenty czy też cytaty zaczerpnięte np. z poezji lub Pisma Świętego. Oprócz środków językowych, użytkownicy portali społecznościowych stosują również często środki ikoniczne. Mimo tych nietypowych²⁶ elementów, nie należy raczej mówić o powstaniu zupełnie nowej, przełamującej konwencje formuły kondolencji. Nadal w strukturze omawianego gatunku są obecne zwyczajowe mikroakty. Swoisty rytuał okółopogrzebowy internautów trzeba zatem uznać za kontynuację tradycji grzecznościowej, nie zaś za przykład antytradycji, czyli tradycji nowej, zastępującej dotychczasową (Goćkowski 1984: 204).

Zjawiskiem nietradycyjnym, budzącym niekiedy kontrowersje, zdają się być natomiast posty-nekrologi, pod którymi pojawiają się wpisy kondolencyjne. O ile zamieszczenie zdjęcia klepsydry wynikać może z potrzeby przekazywania informacji lub zwiększania jej zasięgu, obserwowanej w krajach o wyższym poziomie technologicznym, o tyle publikacja osobistego tekstu o śmierci bliskiego człowieka nie zawsze bywa zrozumiała. Dzielenie się w przestrzeni wirtualnej bólem po stracie dziecka czy rodzica niektórzy uznają za nieodpowiednie, a wręcz niemoralne. Odejście członka rodziny to bowiem przeżycie niezwykle intymne i według wielu ludzi powinno być przeżywane w ognisku domowym, nie zaś w mediach. Zadaniem językoznawców nie jest jednak – co oczywiste – ocenianie zachowań społecznych, lecz opis i analiza wypowiedzi, toteż obok aktywności okółopogrzebowej internautów nie można przejść obojętnie, zwłaszcza że stanowi ona ilustrację przemian społeczno-kulturowych.

Literatura

- Austin J.L. (1993): *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*. Przekład, wstęp i przypisy B. Chwedeńczuk. Warszawa.
- Bartmiński J. (1988): *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*. [W:] *Konotacja*. Red. J. Bartmiński. Lublin, s. 169–183.
- Bartmiński J. (2007): *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin.

²⁶ W porównaniu z ustnym aktem kondolencji.

- Borejszo M. (2002): *Językowy kształt nekrologów*. [W:] *Język a komunikacja*. T. 4. Red. G. Szpila. Kraków, s. 123–132.
- Chlebda W. (1993): *Z badań nad frazeologią gatunków mowy (rosyjski nekrolog prasowy)*. „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Filologia Rosyjska” 31, s. 49–62.
- Dijk van T.A. (1992): *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse*. London.
- Domaciuk I. (2008): *Wartościowanie w nekrologach „Naszego Dziennika”*. „Roczniki Humanistyczne” LVI, z. 6, s. 37–48.
- Dziedzic J. (2009): *Żałoba po śmierci Jana Pawła II. Analiza ilościowo-jakościowa Księgi Kondolencyjnej „Internauci w holdzie papieżowi Janowi Pawłowi II”*. Kraków.
- Forst K. (2017): *Facebook we współczesnym świecie komunikacji społecznej*. [W:] *Media społecznościowe. Dialog w cyberprzestrzeni*. T. 2. Red. K. Doktorowicz. Katowice, s. 37–55.
- Goćkowski J. (1984): *Autorytety świata uczonych*. Warszawa.
- Gorer G. (1979): *Pornografia śmierci*. „Teksty” nr 3, s. 197–203.
- Grabias S. (2019): *Język w zachowaniach społecznych. Podstawy socjolingwistyki i logopedii*. Lublin.
- Grice H.P. (1977): *Logika a konwersacja*. Przekład J. Wajszczyk. Warszawa.
- Grzesiak R. (1991): *O sposobach wyrażania wartości w tekstach nekrologów*. [W:] „Język a Kultura”. T. III: *Wartości w języku i tekście*. Red. J. Puzynina, J. Anusiewicz. Wrocław, s. 75–84.
- Hodalska M. (2011): *Emocje i wartości w nekrologach ofiar katastrofy pod Smoleńskiem*. „Zeszyty Prasoznawcze” 54, nr 1–2, s. 26–40.
- Kapturek E. (2008): *Językowy kształt współczesnych nekrologów prasowych*. Poznań.
- Kapturek E., Narloch A. (2014): *Rosyjskie internetowe wpisy kondolencyjne (cz. 1)*. „Acta Neophilologica” 16/1, s. 53–64.
- Kapturek E., Narloch A. (2016): *Rosyjskie internetowe wpisy kondolencyjne (cz. 2)*. „Acta Neophilologica” 18/1, s. 15–27.
- Klimowicz T. (1996a): *Nekrolog*. [W:] tegoż: *Przewodnik po współczesnej literaturze rosyjskiej i jej okolicach (1917–1996)*. Wrocław, s. 180–187.
- Klimowicz T. (1996b): *Wprowadzenie do nekrokultury (nekrologi w piśmie „Litieraturnaja gazeta”)*. „Studia Litteraria Polono-Slavica” 2, s. 161–181.
- Kolberová U. (2016): *Językowy obraz psa zawarty w inskrypcjach nagrobnych na wirtualnych cmentarzach zwierzęcych*. „Poradnik Językowy” nr 9, s. 48–57.
- Kolbuszewski J. (1997): *Z głębokim żalem... O współczesnej nekrologii*. Wrocław.
- Kściuczyk J. (2005): *Nekrolog prasowy – medium pomiędzy żywymi a umarłymi*. „Poradnik Językowy” z. 9, s. 19–30.
- Leszczyńska E. (2019): *Polacy w sieci. Analiza przemian użytkowników Internetu*. Lublin.
- Lotfollahi B., Eslami-Rasekh A. (2011): *Speech act of condolence in Persian and English. A cross-cultural study*. „Studies in Literature and Language” 3, nr 3, s. 139–145.
- Marcjanik M. (1997): *Polska grzeczność językowa*. Kielce.
- Morady Moghaddam M., Tommerdahl J. (2023): *‘I Hope You Can Rise Again’: Linguistic Variation in Online Condolences*. „Journal of Psycholinguistic Research” 52, s. 2793–2809.
- [Narloch A.] Нарлох А. (2011): *Образ Польши и поляков глазами русских в контексте писем-соболезнований*. „Acta Polono-Ruthenica” 16, s. 371–383.
- Narloch A. (2013): *Идентификация и образ адресата в интернет-соболезнованиях*. „Studia Rossica Posnaniensia” 38, s. 181–191.
- Rak M. (2010): *Czym nie jest językowy obraz świata?* [W:] *Symbole grammaticae in honorem Bogusłai Dunaj*. Red. R. Przybylska, J. Kaś, K. Sikora. Kraków, s. 485–495.
- Rogalska M. (2015): *Kondolencje w polszczyźnie. Definicja – kontekst pragmatyczny – wzorzec gatunkowy*. „Etnolingwistyka” 27, s. 185–200.
- Searle J.R. (1969): *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. London–New York.

- Sierociuk J. (2002): *O niektórych różnicach językowych pomiędzy Poznaniem, Krakowem i Warszawą (na przykładzie nekrologów i kondolenji prasowych)*. „Slavia Occidentalis” 59, s. 71–78.
- Szczepankowska I. (2011): *Semantyka i pragmatyka językowa. Słownik podstawowych pojęć z zadaniami i literaturą przedmiotu*. Białystok.
- Szwecow-Szewczyk M. (1974): *Tabu i eufemizmy językowe dawniej i dziś*. „Poradnik Językowy” nr 6, s. 285–293.
- Ścigała B. (2008): *Wypowiedzi żałobne w Internecie. Analiza językowo-stylistyczna*. „Język Polski” 88, z. 4–5, s. 318–328.
- Trysińska M. (2021): *Językowe rytuały pogrzebowe w komentarzach internautów*. „Prace Językoznawcze” XXII/4, s. 219–234.
- Żmigrodzka B. (2018): *Modlitwa za wiernych zmarłych w modlitewnikach przełomu XX i XXI wieku. Obecność, tytuł, lokalizacja*. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 13, s. 161–174.

Źródła internetowe

- „Facebook”, <<https://www.facebook.com>>, dostęp: 1.11.2021–31.10.2023.
- Modlitwy za konających i zmarłych*, <<https://parafia-pelkinie.pl/pacierz-katolicki/zbiormodlitw/modlitwy-za-konajacych-i-zmarlych/>>, dostęp: 13.11.2023.
- Weiss M. (oprac.). (1902): *Pieśni żałobne i modlitwy za Dusze Zmarłych*. Warszawa. Biblioteka internetowa CRISPA, <<https://crispa.uw.edu.pl/object/files/627636/display/JPEG>>, dostęp: 17.09.2024.